

УДК 159.9.378

ЗЛИВКОВ В. Л., ЛУКОМЬСКА С. О.*Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України (м. Київ)*

ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТІ У СУЧАСНІЙ ЗАХІДНІЙ СОЦІАЛЬНО-КОНСТРУКТИВІСТСЬКІЙ ТЕОРІЇ ДИСКУРСУ

Стаття присвячена аналізу сучасних наукових підходів до проблеми ідентичності. Окреслено особливості визначення ідентичності у дискурс-аналізі та дискурсивній психології.

Ключові слова: ідентичність, теорія дискурсу, Я-концепція.

Постановка проблеми. Я-образ є інтегральною формою самосвідомості людини, що виникає на певному етапі її соціального розвитку в результаті набуття особою життєвого досвіду й досягнення певного рівня сформованості когнітивних та емоційних структур особистості. Зміст Я-образу особистості складається з двох утворень: диференціюючої складової (її змістом є знання, які виокремлюють «Я» суб'єкта порівняно з іншими людьми, що надає відчуття власної унікальності, неповторності) та інтегруючої складової, або системи самоідентичності, яка містить знання про спільні риси і характеристики, котрі об'єднують особу з іншими людьми (В. Столін). Загалом, ідентичність (англ. – identity; нім. – identitaet) – це центральне поняття епігенетичної концепції Е. Еріксона, яке нині широко використовується у психології в різних значеннях, безвідносно до даної концепції. У російськомовній психологічній літературі трактування цього поняття часто викликає труднощі, зокрема, «Глумачний словник російської мови» визначає ідентичність як «повний збіг або точна відповідність чому-небудь, тотожність»; іншими словами, коли йдеться про ідентичність предметів або явищ, то це, простіше кажучи, означає, що вони однакові. У психології вважається аксіомою положення про те, що не існує двох абсолютно однакових людей; навіть монозиготні близнюки (identical twins – ідентичні) при всій їх схожості відрізняються за певними індивідуальними рисами.

Дослідження ідентичності набуває особливої актуальності у теоретичному і в практичному плані як у вітчизняній, так і в зарубіжній психологічній науці. Сучасна тенденція розвитку психології полягає в переході від структурного вивчення особистості до аналізу її функціонування як динамічної системи, що актуалізує значущість дослідження ідентичності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науці активно досліджувалася тема осо-

бистісної і соціальної ідентичності, а також проблеми впливу соціального середовища на механізми ідентифікації (праці Е. Гідденса, Е. Гоффмана, І. Кона, Дж. Марсія, Дж. Міда, А. Турена, В. Ядова та ін.). Розробки психологів (А. Адлера, Л. Виготського, Е. Еріксона, В. Мухіної, С. Рубінштейна, З. Фрейда, К. Хорні, Т. Шибутані, К. Юнга та ін.) значно поглибили розуміння динаміки становлення ідентичності в процесі психічного розвитку людини. Найбільш узагальнене вираження проблематика ідентичності знайшла у філософських працях Т. Адорно, Р. Баумайстера, Т. Воропай, Н. Костенко, В. Малахова, В. Павленка, В. Федотової, Ю. Хабермаса, М. Хайдеггера, В. Хесле, М. Хоркхаймера.

У психіатрії поняття «ідентичність» спочатку з'явилося у контексті вивчення феномену «кризи ідентичності», що описує стан психічних хворих, які втратили уявлення про самих себе і послідовності подій свого життя, потім американський психоаналітик Е. Еріксон переніс його в психологію розвитку, показавши, що криза ідентичності є нормальним явищем розвитку людини [5].

Ми вважаємо, що самоідентифікація є одним із важливих механізмів формування «Я-концепції» особистості. Водночас вона виступає і як процесуальна динамічна характеристика формування її ідентичності. Відтак, цей феномен доцільно вивчати лише в динаміці формування самосвідомості особистості [2].

Йдучи за авторами теорії соціальної самокатегоризації, Р. Шиміонов наголошував, що усвідомлення людиною власної ідентичності здійснюється за допомогою процесів соціальної категоризації та ідентифікації. Вони пов'язані складними відносинами, в результаті яких вибудовується певна схема, що відноситься до власного Я, включеного в різні категорії залежно від членства в групах [3].

Особлива увага авторів приділена розрізненню поняття «ідентичності» і суміжних, але не

тотожних із ним понять (Е. Еріксон, Р. Бернс, І. Кон). Більшість авторів визначають Я-концепцію (самосвідомість, схему «Я») як уявлення про себе або як сукупність окремих уявлень про себе, образів «Я», самооцінок. Ідентичність, або «Я», розглядається як певний стрижень, на який «нанізуються» окремі уявлення про себе, і одночасно – як регулятивне начало, структура, що забезпечує не лише цілісність й узгодженість уявлень про себе, але і цілісність та послідовність поведінки.

З точки зору З. Фрейда головною метою буття людини є збереження біо-психічного здоров'я, тому сталість ідентичності як умови такої рівноваги, на його думку, важливіша за зміни. В концепціях А. Адлера, Г. Саллівена, К.Г. Юнга, К. Хорні підкреслено необхідність дослідження взаємодії внутрішнього «Я» і суспільства, як основи більш глибокого розуміння природи ідентичності. Его-психологи (Х. Гартман, Е. Кріс, Д. Рапопорт), розглядаючи цикли розвитку «Я», як ті кризи, через які проходить «Я» на шляху до автономії, зрілості, продуктивності, доводили, що ідентичність – це соціалізована частина «Я» [5].

Один із найбільш відомих послідовників Е. Еріксона Дж. Марсія розглядав ідентичність як структуру «его», що внутрішньо самостворюється. Розглядаючи творення самості, Дж. Мід підкреслював значення суспільства і самого індивіда на визначення ідентичності. Він і його послідовники, наполягають на більшій самостійності самої людини у формуванні ідентичності порівняно із підходами їх попередників. Акцент в інтеракціонізмі змістився на питання про те, як «Я» формується у взаємодії, як воно репрезентовано у зовнішньому світі при одночасному збереженні внутрішнього.

Отже, на основі аналізу літератури виділяють наступні аспекти ідентичності: уявлення про себе – поведінка (саморепрезентація) – Р. Бернс; В. Столін; Е. Goffman; R. Harre; H. Prentice; соціальне Я або соціальна ідентичність (Е. Джемс; Н. Tajfel, J. Turner); реальне та ідеальне Я (G. Rosenberg, N. Kaplan); реальне і можливі Я (H. Markus, P. Nurius) [2].

На сьогодні проблема ідентичності досліджується психологами усього світу, зокрема популярними нині є вивчення даного поняття у контексті дискурсивної психології та дискурс-аналізу.

Метою даної статі є окреслення основних наукових підходів до проблеми ідентичності у соціально-конструктивістській теорії дискурсу.

Основний матеріал і результати досліджень. У сучасних психологічних дослідженнях проблеми ідентичності вказується на класифікації різних її аспектів, яка ґрунтується на розумінні ідентичності як такої, що існує у розвитку, а видів ідентичності – як різних стадій (Е. Еріксон) [7] або станів розвитку ідентичності (G. Marcia, M. Friedman; R. Xelowsky). Більшість дослідників, кажучи про вплив Я-концепції на поведінку, вводять поняття самопрезентації, визначаючи її як «процес повідомлення інших людей, ким ми є, або поведінковий вираз того, що ми відчуваємо на свою адресу і думаємо про себе» (R. Philipchalk). Виділяються дві найбільш загальні функції самопрезентації: захисна (зумисне створення певного враження про себе) і смислова (підтвердження своєї Я-концепції або самопізнання) (H. Prentice) [7].

Найдетальніше самопрезентація, з погляду її захисної функції, розглядалася в контексті інтеракціоністської орієнтації (R. Harre). Проте, на думку низки авторів, самопрезентація включає не тільки прагнення справити на інших певне враження, але і демонстрацію думок і почуттів (Д. Майерс). Обговорюючи співвідношення захисної і смислової функцій самопрезентації, необхідно відзначити, що люди розрізняються за своєю схильністю до навмисного конструювання враження про себе: одні схильні весь час контролювати свою поведінку відповідно до очікувань соціального оточення, інші поводяться спонтанно, слідуючи в поведінці швидше внутрішнім орієнтирам, ніж спираючись на очікування соціального оточення (H. Snyder, N. Monson).

Роль соціальної ідентичності в регуляції поведінки аналізувалася ще Дж. Мідом в контексті проблеми співвідношення соціальної детермінації і свободи особистості. З теоретичних роздумів Дж. Міда (що стали вже класичними) випливає, що «Ме» («Я очима інших») не забезпечує нормативну активність «І» («Я як є»), а навпаки, регулює власну надмірно нормативну активність особистості.

Ця теза знаходить продовження в концепціях сучасних когнітивно-орієнтованих психологів. Так, в теорії соціальної ідентичності А. Тешфела і теорії самокатегоризації Дж. Тернера, «зсув» ідентичності до полюсу соціальної самокатегоризації визначає міжгрупову (тобто нормативну) поведінку, а до полюсу особистісної самокатегоризації – міжособистісну поведінку.

Подібним чином, а саме, якою мірою індивід в своїй поведінці схильний керуватися інтересами групи, до якої він належить (тобто схильний до

колективізму), або, навпаки, власними інтересами (тобто схильний до індивідуалізму), побудована типологія особистостей, поширена в етнопсихології (Н. Markus, Sh. Kitayama) [8].

Найбільш детальний опис мотивів, способів самовизначення, взаємин з оточуючими і типових відчуттів, властивих «індивідуалістам» і «колективістам», наводять когнітивно-орієнтовані психологи Х. Маркус і Ш. Китаєма, розрізняючи два типи Я залежно від способу самовизначення: «незалежне Я» і «взаємозалежне Я». Якщо провести паралель між теорією соціальної ідентичності А. Тешфела і Дж. Тернера, стає очевидно її схожість з концепцією Х. Маркус і Ш. Китаєми. У Я-концепції власників «взаємозалежного Я» переважає соціальна ідентичність, оскільки вони схильні описувати себе в термінах соціальних ролей, а основа їх самоствавлення – відповідність очікуванням оточуючих. У «Я-концепції власників «незалежного Я» переважає особистісна ідентичність, оскільки вони більш схильні описувати себе в термінах психологічних рис, а основою їх самоствавлення є здатність виражати свої особистісні якості.

Дослідження Х. Маркус і Ш. Китаєми дозволяють виділити наступні відмінності ролі Я в детермінації активності: 1) детермінованість поведінки власників «взаємозалежного Я» соціальними ролями і очікуваннями соціального оточення; їх меншу толерантність до суперечностей і, як наслідок – меншу ефективність у ситуації невизначеності; 2) велику креативність, і, відповідно, велику адаптивність у ситуації невизначеності власників «незалежного Я», їх тенденцію змінюватися не під впливом зовнішніх умов, а в результаті самодетермінації, яка передбачає велику надситуативну активність.

Дихотомія «реальне Я» – «ідеальне Я» зазвичай розглядається у зв'язку із самоствавленням особистості, коли надмірна значущість прагнення відповідати ідеальному Я призводить до нестабільності самоствавлення та зниження спонтанної активності [9].

Не випадково існує точка зору (G. Rosenberg, N. Kaplan), що «ідеальне Я» подібне до соціальної ідентичності за своїм походженням. Роль соціальної ідентичності і «ідеального Я» в детермінації активності особистості також подібна – обидві ці структури детермінують адаптивну, або, конкретніше, нормативну активність людини.

Аспектами ідентичності, що визначають надситуативну активність, можуть бути «можливі Я» – ситуативні уявлення людини про те, якою вона могла б стати – які забезпечують міні-

мімум і розвиток ідентичності. Х. Маркус і П. Нуріус розглядають «можливі Я» як «посередники між мотивацією і Я-концепцією; при цьому наголошується на мотивуючій ролі «можливих Я». Таким чином, логіка впливу «можливих Я» на поведінку наступна: у людини ситуативно і першочергово невмотивовано з'являються образи «Я» («можливі Я»), які надалі можуть детермінувати її активність.

Концепція «можливих Я» широко застосовується при розгляді проблеми ситуативної зміни ідентичності. Проте при розгляді розвитку ідентичності в онтогенезі доцільнішим є підхід, заснований на методології психосоціального підходу Е. Еріксона. У контексті цього підходу у якості критеріїв статусу (або станів) ідентичності використовуються такі параметри як «наявність/відсутність кризи», «відкритість альтернативам» і «наявність рішень». Хоча Дж. Марсія традиційно розглядав ідентичність у розвитку, в одній зі своїх праць у співавторстві із М. Фрідманом, він стверджував, що різним статусам ідентичності відповідають певні типи особистості. Таким чином, одні і ті ж типи ідентичності можуть бути розглянуті і як стадії розвитку ідентичності, і як стійкі особливості особистості [3].

Слід зазначити, що проблема ідентичності широко досліджується у провідних вищих навчальних закладах і наукових установах світу, зокрема, у Лондонському університеті (University of London) в Інституті освіти та соціальних досліджень (Institute of Education and social research) на факультеті психології та розвитку людини (Department: Psychology and Human Development) протягом 2007–2012 років досліджувалися такі проблеми: як вплив ранньої соціалізації на структуру і зміст ідентичності (David Gough), індивідуальні відмінності у сприйнятті себе підлітками різної статі (Ann Phoenix), вплив підліткового віку на становлення ідентичності у дорослості (Gary McCulloch).

На факультеті психології (Department of Psychology), створеного у 2003 р. на базі Інституту психології найстарішого університету Швейцарії – Базельського університету, ідентичність вивчається у контексті когнітивної та соціальної психології, зокрема, вченими (Alexander Grob, Jean-Jacques Jobin) було встановлено, що когнітивний розвиток суттєво впливає на формування ідентичності особистості, а власне ідентичність забезпечується процесами диференціації та інтеграції, які дозволяють людині оцінити свій життєвий досвід, співвіднести його із вимогами соціуму і визначити напрями подальшого особи-

стісного розвитку задля успішної адаптації та самореалізації у суспільстві.

Спроба уникнути абсолютизації лише одного чинника генези та становлення ідентичності зроблена у дискурс-аналізі (Т. ван Дейк, Ф. Нельсон, С. Харді, Л. Філліпс, М. Йоргенсен, Е. Лакло, Ш. Муфф) в дусі тенденції зіставлення різних підходів, пошуку точок зіткнення і можливої їх інтеграції. Цей теоретико-методологічний напрям, як синтез лінгвістики, психоаналізу і марксизму, лише останнім часом знаходить своїх прихильників у справі осмислення проблем ідентичності. Його розробка ще далека від завершення, а евристичні можливості сприяють науковому розумінню проблематики ідентичності соціального суб'єкта.

Нині у дискурс-аналізі виділяють три основні напрями: теорія дискурсу (Е. Лакло, Ш. Муфф), критичний дискурс-аналіз, дискурсивна психологія.

Особистість, відповідно до теорії Е. Лакло, Ш. Муфт міститься у дискурсі. Суб'єкт набуває своєї ідентичності у дискурсивних практиках. Ідентичність, на думку Е. Лакло і Ш. Муфф, завжди утворена відповідно до принципу відносності. Тому суб'єкт завжди розщеплений, він має різні ідентичності та завжди має можливості іншої ідентифікації. Люди об'єднуються в групи у зв'язку з тим, що деякі можливості ідентифікації стають найбільш прийнятними і тому – пріоритетними. При цьому інші варіанти ідентифікації ігноруються. Ті соціальні групи, які потенційно є носіями інших можливих ідентифікацій, в домінуючій ідентифікації підпадають під поняття «інші». Відповідно, у процесі дискурсивної боротьби можуть утворитися ідентичності, що взаємовиключають одна одну [1].

На відміну від теорії дискурсу, критичний дискурс-аналіз наголошує на тому, що дискурс є лише одним із безлічі аспектів будь-якої соціальної практики. Дискурс не тільки конструює світ, але і сам цим світом конструюється. По суті, дискурси – це різні репрезентації соціального життя – частина соціальної діяльності у межах соціальної практики. Він виражається в репрезентаціях, способах життя, й затвердженні ідентичності.

Третім різновидом соціально-конструктивістської теорії дискурсу є дискурсивна психологія, яка розглядає дискурс як ситуативне використання мови і мовлення у повсякденній практиці спілкування.

З позиції дискурсивної психології мова не є просто каналом, який описує психологічну реальність і досвід, а навпаки, суб'єктивні психоло-

гічні реальності створюються за допомогою дискурсу. Дискурс розглядається як «будівник» психологічної реальності, що проживається особистістю. Саме цей аспект дослідження психологи найбільше пов'язують із проблемою ідентичності в цілому та кризою соціальної ідентичності зокрема.

Криза соціальної ідентичності визначається як невідповідність критеріїв самоідентифікації новому порядку речей, як розпад уявлень про те, чим є особистості і народи, ще нещодавно так легко ідентифіковані у певній традиції. Синонімом кризи ідентичності вважається маргіальність як неможливість «однозначної», «стабільної» самоідентифікації соціального суб'єкта. Необхідно використати поняття маргіальності у проясненні проблеми кризи ідентичності в умовах соціальних трансформацій. Тема кризи ідентичності претендує бути наскрізною для маргіальної свідомості, коли колишня ідентичність втрачена, а нова ще не склалася.

На думку прихильників дискурс-аналізу, у сучасному світі криза ідентичності може бути подолана тільки за посередництвом креативної діяльності, яка зрештою поглиблює рух мультикультуралізму – тенденції епохи глобальності, де неможлива тільки лише стабільна соціальна ідентичність, і тоді те, що звикли називати кризою ідентичності, виступає тут нормою.

Висновки. В цілому, методологічною основою дослідження ідентичності у зарубіжній психологічній науці нині є теорія соціальної ідентичності А. Тешфела, Дж. Тернера; теорія соціальної самокатегоризації Дж. Тернера, теорія SIDE («social identity model of deindividuation effect» – «модель деіндивідуалізації з точки зору соціальної ідентичності») С. Рейчера, Р. Спірса, Т. Постмеса, а також теоретичні та емпіричні положення про регулятивну функцію ідентичності Е. Еріксона, Х. Маркус, К. Горні. На сьогодні у зарубіжній психології популярне вивчення особистісної та соціальної ідентичності у контексті дискурс-аналізу.

Список використаних джерел

1. Гололобов И.В. Эрнесто Лаклау и его «субъект политики» // Гуманитарная мысль Юга России. — 2005. — №1. — С. 127—132.
2. Зливков В.Л. Самоідентифікація в педагогічній комунікації / В.Л. Зливков. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. — 144 с.
3. Зубенко А.С. Ідентичність людини в інформаційному суспільстві // Вісник ХНУ ім. Каразіна. — Серія 5: «Теорія культури й історія науки». — Харків: Ексклюзив, 2003. — №624. — С. 140—147.
4. Йоргенсен, Марианне В., Филлипс, Луиза Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод; пер. с англ. — 2-е изд., испр. — Х.: Изд-во «Гуманитарный центр», 2008. — 352 с.

5. Педагогічна комунікація та ідентичність педагога : [монографія] / авт. кол.: Г.О.Балл, В.Л.Зливков, С. О. Копилов, Л.О. Курганська та ін. ; [за наук. ред. В.Л.Зливкова]. — К.: Пед. думка, 2011. — 235 с.
6. Шамянов Р.М. Социальные представления как основание субъективного благополучия и этнической идентичности : материалы тринадцатых Страрховских чтений. — Саратов, 2004. — С. 112—121.
7. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. — М.: Флинта: МПСИ: Прогресс, 2006. — 352 с.
8. Teun A. van Dijk, (ed). (1997). Discourse Studies. 2 vols. London: Sage.
9. Townshend J. 'Discourse theory and political analysis: a new paradigm from the Essex School?' // British Journal of Politics and International Relations. — Vol. 5, No. 1. — February 2003. — pp. 129—142.

Статья посвящена анализу современных научных подходов к проблеме идентичности. Охарактеризованы особенности определения идентичности в дискурсивной психологии.

Ключевые слова: идентичность, теория дискурса, Я-концепция.

The article is devoted to the main scientific approaches to the problem of identity. The features of the term «identity» in discourse-analysis and discourse-psychology are revealed.

Key words; identity, discourse theory, Self-concept.

УДК 159.9

ІВАНОВА І. Ф.

Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського

ПРОФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ПРАКТИЧНА ПІДГОТОВКА СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

В статті розглядаються результати емпіричного дослідження з вивчення впливу практичної підготовки студентів-психологів на процес формування їхньої професійної ідентичності.

Ключові слова: професійна ідентичність, студенти, тип професійної ідентичності студентів, практика, практична підготовка.

Актуальність проблеми. У сучасних дослідженнях професійна ідентичність розглядається як основний критерій професійного розвитку особистості, про що йшлося у попередніх статтях автора [1].

Професійна ідентичність студентів-психологів обумовлена двома основними складовими: усвідомленням своїх професійних якостей та порівнюванням себе з представниками професійного середовища, повноправними членами якого вони повинні стати після завершення навчання.

Наявність сформованої професійної ідентичності забезпечує орієнтацію студентів-психологів у світі професії, професійному співтоваристві та дозволяє більш повно реалізувати особистісний потенціал у професійній діяльності, прогнозувати можливі наслідки професійного вибору і визначати перспективи власного професійного розвитку.

Забезпечує взаємодію студентів-психологів з професійним середовищем на етапі навчання у вищому навчальному закладі проведення практики, яка є невід'ємною складовою частиною навчального процесу, важливою соціально-психологічною умовою і педагогічним засобом професійної підготовки майбутнього спеціаліста.

Практика – це перше професійне випробування студента, початок чи продовження професій-

ного самовизначення, поле для ствердження і розвитку «Я-професійного» майбутнього фахівця. Саме на практиці за фахом студент вперше пробує себе в новій статусно-рольовій позиції, намагається відповісти на непрості питання про свої професійні можливості і бажання.

Дидактичною метою практичної підготовки студентів-психологів є оволодіння навичками, вміннями та способами організації майбутньої професійної діяльності, що відповідає вимогам Болонської декларації про створення загальноєвропейського простору вищої освіти та поліпшення її якості.

Серед першорядних цілей створення Зони європейської вищої освіти й просування європейської системи вищої освіти цілим світом було визначено сприяння мобільності шляхом подолання перешкод до ефективного здійснення вільного пересування. Для цього «студентам повинен бути забезпечений доступ до можливості одержання освіти і практичної підготовки...» [2, с. 27].

Завданням дослідження автора статті стало вивчення впливу практичної підготовки студентів-психологів, як складової навчальної діяльності, на процес формування певного рівня їхньої професійної ідентичності. Воно виконувалося у рамках теоретичного та емпіричного дослідження, метою якого було вивчення співвідношення процесу формування професійної ідентичності